

MİROSLAV HROCH'UN YAKLAŞIMI BAĞLAMINDA AZERBAIJAN MİLLİ HAREKETİ*

AZERBAIJAN NATIONAL MOVEMENT IN THE CONTEXT OF MIROSLAV HROCH'S APPROACH

Araştırma Makalesi
Research Paper

Kutay ÜSTÜN**
Metehan KARAKURT***

Öz:

Bu çalışmanın amacı Çarlık Rusya'sı egemenliği altındaki Azerbaycan'da 19. yüzyılın ortalarından 1918 yılına kadar devam eden ve Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla sonuçlanan Azerbaycan Milli Hareketi'nin fikri oluşumunu, kültürel ve politik uygulamasını Miroslav Hroch'un milli hareketlerin üç evreli gelişimi yaklaşımı bağlamında açıklamaktır. Azerbaycan'daki Türk milliyetçileri tarafından pek çok söylem ve pratikle açığa çıkan Azerbaycan Milli Hareketi'nin özgünlüğünün, temel dinamiklerinin ve gelişme biçiminin anlaşılması için Miroslav Hroch'un yaklaşımının anlaşılması oldukça önemlidir. Çalışmada, Hroch'un yaklaşımı üzerinden Azerbaycan Milli Hareketi'nin tarihi üç evreye ayrılmıştır. 19. yüzyılın ortalarında başlayan A Evresi salt kültürel, edebi ve folklorik bir içeriğe sahipken, 20. yüzyılın başlarında B Evresi'ne geçilerek milliyetçi ajitasyon yoluyla etnik gruptan modern anlamda bir millet meydana getirilmiştir. 1905 Rus Devrimi'nden sonra Azerbaycan Milli Hareketi kitlesel bir destek kazanarak C Evresi'ne geçmiştir.

Anahtar Kelimeler: Milliyetçilik, Miroslav Hroch, Azerbaycan Milli Hareketi, Çarlık Rusya'sı, Transkafkasya.

Abstract:

The aim of this study is to explain the intellectual formation, cultural and political implementation of the Azerbaijan National Movement in Azerbaijan under the rule of Tsarist Russia from the mid-19th century to 1918 and resulted in the establishment of the Democratic Republic of Azerbaijan in the context of Miroslav Hroch's approach to the three-phase development of national movements. It is very important to understand Miroslav Hroch's approach in order to understand the originality, fundamental dynamics and the way of development of the Azerbaijani National Movement, which was revealed by the Turkish nationalists in Azerbaijan with many discourses and practices. In this study, the history of Azerbaijan National Movement is divided into three phases through Hroch's approach. Phase A, which began in the mid-19th century, had a purely cultural, literary and folkloric content, while a modern nation from the ethnic group was formed by the nationalist agitation through the transition to Phase B in the early 20th century. After the Russian Revolution of 1905, the Azerbaijani National Movement gained mass support and moved on to Phase C.

Keywords: Nationalism, Miroslav Hroch, Azerbaijan National Movement, Tsarist Russia, Transcaucasia.

* Makale Geliş Tarihi: 15.07.2019

Makale Kabul Tarihi: 26.06.2020

** Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ustunk@gmail.com, orcid.org/0000-0003-2572-2264

*** Öğr. Gör., Kafkas Üniversitesi, metehankarakurt36@gmail.com, orcid.org/0000-0001-6809-9738

GİRİŞ

Miroslav Hroch, Avrupa’da ve Dünyada geç tanınmış bir düşünür olsa da, günümüzde milliyetçilik alanında araştırma yapanların en çok üzerinde durduğu isimlerden birisidir. Özellikle “küçük” milletlerin oluşumundaki ayırt edici özelliklerin üzerinde durması ve milli hareketleri üç aşamalı şekilde açıklayan yaklaşımı milliyetçilik alanında oldukça ilgi çekmiştir. Hroch’un yaklaşımı, modern milletlerin oluşum sürecini incelemek, egemen olmayan etnik grupların milli hareketlerini açıklamak ve bir milli hareketin başarılı veya başarısız olmasının nedenlerini anlamak açısından oldukça önemlidir. Dolayısıyla Azerbaycan Milli Hareketi’nin ortaya çıkışı ve yaygınlık kazanması sürecine bakıldığında, söz konusu milli hareketi daha iyi anlamak ve açıklamak amacıyla Hroch’un yaklaşımının oldukça mühim olduğu görülmektedir.

Çarlık Rusya’nın Transkafkasya bölgesinde egemen olmasıyla başlayan ve birçok alanda medyana gelen değişim ve dönüşüm, kısa sürede Azerbaycan’daki Türkler arasında milliyetçi fikirlerin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Böylece, Azerbaycan Milli Hareketi tarih içerisindeki yerini almıştır. Bu açıdan, entelijansiya ve burjuvazi arasında giderek yaygınlık kazanan milliyetçi düşünce, 1905 Rus Devrimi’nin etkisiyle bir milli harekete dönüşerek, Azerbaycan’daki Türkler arasında milli bilincin ve birliğin oluşmasına olanak sağlamıştır. Dolayısıyla bu çalışma, Hroch’un yaklaşımı bağlamında Azerbaycan Milli Hareketi’nin aşamalarına ve bu süreçte etkin olmuş kişilerin faaliyetlerine odaklanmıştır.

Çalışmanın kuramsal çerçevesi, Miroslav Hroch’un çalışmalarını temel almaktadır. Çalışmada ilk olarak Miroslav Hroch’un yaklaşımı açıklanmış, ardından bu yaklaşıma yönelik eleştirilere yer verilmiş, sonrasında ise bu yaklaşım çerçevesinde Azerbaycan Milli Hareketi incelenmiştir.

1. MIROSLAV HROCH VE MİLLİ HAREKETLERİN ÜÇ EVRELİ GELİŞİMİ

Hroch’un yaklaşımına geçmeden önce onun millet kavramını hangi zeminde ve nasıl ele aldığını açıklamak hem milliyetçilik olgusunu hem de milli hareketleri anlamak açısından faydalı olacaktır. Modernist yaklaşımın önde gelen isimleri arasında yer alan; Tom Nairn, Michael Hechter, John Breuilly, Paul R. Brass, Eric J. Hobsbawm, Ernest Gellner, Benedict Anderson ve Miroslav Hroch gibi düşünürlerin ortak noktası milliyetçiliğin modern çağa ait bir yapı olduğu yönündeki düşüncedir (Özkırımlı, 2016, s. 102). Ancak Hroch, Hobsbawm gibi modernist yaklaşımı benimseyen teorisyenlerin iddia ettiği; milliyetçiliğin, milletleri yarattığı (Hobsbawm, 2014, s. 24) ve milleti meydana getiren milli bilinç, milliyetçilik, milli irade ve ruhani güçler olduğu yönündeki görüşün aksine milletin toplumsal realitenin tarihsel kökenine sahip bir bileşeni olduğu düşüncesidir. Hroch, günümüz modern milletlerinin kökenini bir realite, söz konusu milletlerin varlığından ortaya çıkan olgunun ise milliyetçilik olduğunu ileri sürmüştür. Nitekim milleti somut toplumsal ilişkilerin dışında edebi bir tür olarak ele almanın mümkün olmayacağını düşünen Hroch; milletin nesnel niteliğinin de verili bir şekilde kabul edilen değişmez bazı özellikler ve simgeler bütününe

göre tanımlamanın gerekliliği üzerinde durmuştur. Hroch, milleti gerçek ve diyalektik bir biçimde ele alacak anlayışın başlangıç noktasının bireyin toplum içerisindeki konumunun bazı değişmez özelliklere göre ele alan anlayışın aksine bireyin toplumla olan ilişkilerine ve bu ilişkiler içindeki konumuna göre anlaşılacağını düşünmüştür. Dolayısıyla millet ve milletleşme sürecinin araştırılması açısından en iyi başlangıç noktasının insanların büyük bir toplumsal grup içerisindeki nesnel toplumsal ilişkilerinin belirlenmesi gerektiğini savunan Hroch, buradan hareketle milleti geniş bir toplumsal grup olarak tanımlamıştır (Hroch, 2011, s. 22-23).

Hroch, Ortaçağ'dan itibaren gelen sürecin sonucunda 19. yüzyıl Avrupa'sında oluşumlarını tamamlamış sekiz milletten söz etmiştir. Ayrıca, oluşumlarını tamamlayan bu ulus-devletlerin bir siyasi yapısı, etnik açıdan türdeş bir sınıfı, gelişmiş bir milli kültürü ve yazı dilleri vardır. Bunlar arasında; İngiltere, Fransa, İspanya, Hollanda, Portekiz, Danimarka, İsveç ve Rusya gibi ülkeler yer almıştır. Avrupa'da gelişmiş bir kültürü ve etnik açıdan türdeş bir seçkin sınıfı olmasına rağmen gelişimini henüz tamamlamayan Almanlar ve İtalyanların yanı sıra egemen olmayan etnik gruplar da mevcuttur. Farklı etnik grupları bünyesinde bulunduran imparatorlukların ve oluşumlarını tamamlayan bazı ulus-devletlerin tabiiyetinde dağınık bir şekilde bulunan bu grupların kendine ait bir yönetici sınıfı ve devamlılığı olan bir kültürel geleneği bulunmuyordu. Bu etnik gruplar coğrafi olarak belirli bir bölgede yoğunlaşmalarına karşın, farklı bir etnik gruptan yöneticiler tarafından yönetilmekteydiler. Batı, Orta ve Doğu Avrupa'da bu durumda olan birçok etnik gruptan söz edilebilir. Zamanla bu grupların bazı üyeleri kendi etnik kökenlerinin farkına varmış ve kendilerini bir millet olarak görmeye başlamışlardır. Millet olma yolundaki eksiklikleri ve zorlukları aşmak için diğer etnik grubun üyelerini ikna etmek amacıyla hareketlenmeye başlayan bu grupların bir kısmı oldukça erken davranışlar da, bir kısmı daha sonra bu hareketler içerisinde yer almıştır (Özkırımlı, 2016, s. 193).

Hroch, milleti modern Avrupa tarihinin ayrılmaz bir parçası olarak görmüş, milletlerin inşası yönünde bir teori geliştirmekten ziyade daha geniş bir sosyal ve kültürel tarih içerisinde yer alan millet inşa etme süreci deneyimlerinin sınıflandırılması ve değerlendirilmesi için etkili yöntemler geliştirilmesi gerektiğini savunmuştur. Hroch, millet inşa etme sürecinde entelektüellerin rolleri üzerinde durmasına rağmen, söz konusu sürecin yaşanması için gerekli toplumsal koşulların oluşması gerekliliğinin altını çizmiştir. Böylelikle, Hroch millet inşa etme sürecinin tamamen entelektüellerin bir tasarısı olarak değerlendirmenin doğru olmayacağını düşünmüştür. Hroch, millet olgusunu Avrupa'daki uzun ve karmaşık bir sürecin ürünü olarak değerlendirmiş ve bu tarihsel süreç içerisinde büyük bir toplumsal grubun ekonomik, politik, dilsel, kültürel, dinsel, coğrafi ve tarihsel bağlarının mevcut olduğunu ileri sürmüştür. Bu bağlardan bazıları toplumsal grup içerisinde daha baskın yaşanırken, bazıları ise aynı etkiyi göstermeyebilir, ancak toplumsal grubun gelişim sürecinde üç bağ belirleyici olmaktadır. Birincisi, grubun kaderi olarak görülen aynı tarihten geldiğine işaret eden ortak geçmiş vurgusu, ikincisi, grup içinde sosyal iletişimi sağlayan dilsel ve kültürel bağlar, sonuncusu ise, sivil toplum olarak bir

araya gelen grubun tüm üyeleri arasındaki eşitliktir (Hroch, 1999, s. 78-79). Hroch, oluşumunu tamamlamış ve bir milletin tüm özelliklerini taşıma amacı güden örgütlü çabalara ‘milli hareketler’ adını vermiştir. Hroch, söz konusu hareketlere ‘milliyetçi’ demenin yanlış anlamlara neden olabileceğine dikkat çekmiştir. Bu bağlamdan hareketle milliyetçiliği milli hareketler içerisinde gelişen bir milli bilinç türü olarak ele almanın daha doğru olacağını da savunmuştur (Hroch, 1995, s. 65).

Hroch, bir milli hareketin, hareket noktasıyla başarılı bir biçimde sonuçlanması arasında etnik grup bünyesinde aktif olanların karakterine, rolüne ve milli bilinç düzeyine göre üç yapısal evre olduğunu söylemiştir. Hroch’un A olarak adlandırılan ilk evrede, milliyetçi aktivistlerin amacı grubun dilsel, kültürel, sosyal ve kimi zaman tarihsel özelliklerini ortaya çıkarmak ve geliştirmektir. Örgütlü toplumsal bir hareketliliğin olmadığı bu evrede daha çok etnik gruba karşı akademik bir ilgi söz konusudur. Bu ilk evrede, siyasi ve milli bir talep henüz ortaya çıkmamıştır. Bazı aktivistler söz konusu toplumsal grubun bir millete dönüşeceğinden dahi emin değildir (Hroch, 1999, s. 81).

B olarak adlandırılan ikinci evrede ise yeni bir aktivist grup ortaya çıkarak etnik gruba yönelik oluşan ilgiye siyasi ve kültürel bir yön verme çabasına girmiştir. Milliyetçi aktivistlerin amacı ve isteği; toplumsal gruptan, ileride bir millet yaratma projesine kitlesel destek sağlamaktır. Milli bilinci uyandırmak için milliyetçi ajitasyon yapan bu aktivistler, başlangıçta pek başarılı olamasa da, zaman içerisinde taraftar toplamaya başlar ve kitlesel bir harekete evrilir. Ancak B Evresi’nden C Evresi’ne geçiş her zaman mümkün olmaz (Hroch, 1999, s. 81).

C Evresi’nde ise toplumsal grubun büyük çoğunluğu milli kimlik etrafında bir araya gelerek örgütlü bir hareketi oluşturmaya başlar. Ancak bu son evreden sonra toplumsal bir yapıdan söz edilebilir. Özellikle toplumsal, siyasi ve kültürel anlamda büyük kırılmaların yaşandığı süreçlerde C Evresi’ne geçiş daha kolay olabilmektedir. Milli hareket, C Evresi’nden sonra kendi programlarına göre muhafazakâr, liberal ve demokrat olarak çeşitli fraksiyonlara ayrılır (Hroch, 1999, s. 81).

Hroch, milli hareketlerin dört tipi üzerinde durmuştur: Birinci tip milli hareket başlangıçta eski mutlakiyetçi rejimlerin altında oluşsa da, hareketin kitlesel bir destek sağlaması, siyasi sistemdeki köklü değişikliklerin yaşandığı ve örgütlü işçi hareketlerin etkili olduğu bir dönemde meydana gelmiştir. B Evresi’nin milliyetçi liderleri, siyasi ayaklanmanın koşulları sürecinde milli programlarını inşa etmişlerdir. Bohemya’daki Çek hareketi ya da Macar ve Norveç milli hareketleri bu tip milli harekete örnek olarak verilebilir. İkinci tip milli hareket eski mutlakiyetçi rejim altında başlamış olsa da, B Evresi’nden C Evresi’ne geçiş, anayasal bir devrim gerçekleşene kadar ertelenmiştir. Litvanya, Letonya, Slovenya, Hırvatistan, Slovakya ve Ukrayna’daki milli hareketler bu tipe örnek olarak gösterilebilir. Üçüncü tip milli hareket, sivil bir toplum ve anayasal bir düzenin oluşmadığı daha eski rejimlerde kitlesel bir nitelik kazanmıştır. Sırbistan, Yunanistan ve Bulgaristan bu tip milli harekete örnektir. Dördüncü tip milli hareket, gelişmiş kapitalist bir sistemde ve anayasal

koşullar altında başlamıştır. Bu tip milli hareket, C Evresi'ne erken geçmiş ama devletleşme noktasında başarılı olamamıştır. Bask, Katalonya, Galler ve İskoçya bu tip milli harekete örnek teşkil eder (Hroch, 1999, s. 82-83).

2. HROCH'UN YAKLAŞIMINA YÖNELİK ELEŞTİRİLER

Hobsbawm, Miroslav Hroch'un yaklaşımını, milli kurtuluş hareketlerinin çözümlenmesinde çığır açan bir çalışma olarak değerlendirmiştir (Hobsbawm, 2014, s. 18). Benzer şekilde, Ernest Gellner de Hroch'un yaklaşımını; sağlam temeller üzerine oturtulmuş, somut temelleri olan etkileyici bir çalışma olarak tanımlamıştır (Gellner, 1998, s. 230). Ancak Hroch'un millet kavramına yönelik yaklaşımı Ernest Gellner ve John Armstrong tarafından farklı şekillerde eleştirilmiştir (Özkırmımlı, 2016, s. 200) Gellner'e göre Hroch, milletlerin gerçekliğini kabul eder; dolayısıyla milliyetçi kavga sayesinde milletlerin kendilerini ifade ettiğini savunur. Bu görüş, Gellner'e göre milli hareketlerin, milletlerin oluşumuna yol açtığı tezinin karşıtıdır (Gellner, 1998, s. 230). Armstrong ise, Gellner'in eleştirisinin karşıtı bir şekilde Hroch'u eleştirir. Armstrong, Hroch'un da kendisi gibi milletlerin milliyetçilikten önce var olduğunu düşündüğünü ancak milletlerin gerçeklikleri konusunda ayrıştıklarını belirtmiştir (Armstrong, 1995, s. 42). Umut Özkırmımlı'ya göre bu karışıklığın esas nedeni; Hroch'un yaklaşımındaki Batı Avrupa-Doğu ve Orta Avrupa ayrımından ortaya çıkmıştır. Nitekim Hroch, Batı Avrupa'da bazı milletlerin gelişim sürecinin Orta Çağ'da başladığını ve geniş bir zaman dilimine yayıldığını ileri sürmüştür. Hroch ve Armstrong'un ortak noktası da budur. Gellner ise milletlere ancak milliyetçilik çağında rastlanabileceğini, dolayısıyla Orta Çağ'da milletlerin varlığından söz etmenin doğru olamayacağını savunmuştur. Gellner'in Hroch'a asıl eleştirisi ise milli hareketlerin ortaya çıkış zamanıyla ilgilidir (Özkırmımlı, 2016, s. 200-201).

Gellner, Hroch'un yaklaşımının özündeki mantığı; milliyetçiliği sanayi öncesi toplumdan kapitalist topluma geçişle ilişkilendiren katı bir geçiş şeklinde açıklamış ve devamında şu soruyu sormuştur: "*Peki, toplumsal ekoloji ve yapıda meydana gelen o bir tek büyük değişimle ilişkilendirilen nedir?*" Gellner, bu soruya "*milliyetçiliğin fenomenolojisidir*" cevabını vermiştir. Hroch'un yaklaşımı her ne kadar kendilerine özgü bir siyasal yapıyı henüz meydana getirememiş 'küçük' milletlere odaklanmış olsa da, bu durum aynı zamanda, büyük ve devleti olan milletlerle, küçük, 'baskı altındaki' milletler arasındaki ayırmadan oluşan üçüncü bir boyuta bağlanma durumunu ortaya çıkarmıştır. Hroch, küçük terimiyle her ne kadar boyutları değil, milli bir yönetici sınıfının, üst kültürün ve devletin yokluğuna işaret etse de, bu durum bir ikililiğe yol açmaktadır. Bu ikilikte, devletin varlığı milletin sayısal çoğunluğundan daha önemli bir hal almaktadır. Dolayısıyla devletin varlığı Danimarka'yı büyük bir millet kategorisine yerleştirirken, Ukrayna'yı ise küçük milletlerin kategorisinde değerlendirir (Gellner, 1998, s. 236-237). Hroch'un yaklaşımına bir diğer eleştiri John A. Hall'dan gelmiştir. Hall'a göre, Hroch'un yaklaşımı kültürel indirgemeci bir yaklaşımdır ve siyasi etkenlere yeterince yer vermemiştir (Hall, 1993, s. 25).

3. AZERBAJCAN MİLLİ HAREKETİ'NİN ÜÇ EVRELİ GELİŞİMİ

3.1. A Evresi

Hroch'un milli hareketlerin üç evrelî gelişimi yaklaşımından yola çıkarak Azerbaycan Millî Hareketi'ni ele aldığımızda, A Evresi olarak isimlendirilen ilk evrede, aktivistler daha çok Azerbaycan Türkçesini, Farsça ve Rusçadan arındırarak ortak bir edebî dil inşa etmek ve Azerbaycan Türklerinin tarihten gelen toplumsal ve kültürel farklılıklarını ortaya çıkarmak gibi daha çok kültürel olarak nitelendirilecek faaliyetler yürütmüşlerdir. Siyasî taleplerin olmadığı bu ilk evrede aktivistler, etnik gruptan bir millet inşa etmekten daha çok Azerbaycan Türklerinin dilsel, kültürel özelliklerini ortaya çıkarma yolunu seçmişlerdir. 1850'li yıllarda başlayan birinci evre 1900 yılına kadar devam etmiştir (Karakurt, 2018, s. 36-37).

A Evresi'nde Cedit Hareketi oldukça önemli bir rol oynamıştır. İsmail Gaspıralı, Türk kavimlerinin geniş bir coğrafyalarda yaşamasından ve uzun zaman etkileşim halinde olmasından kaynaklı kültürel farklılıkların meydana geldiğini ve bunun tüm Türk kavimlerini kapsayacak ortak bir Türk kimliği yaratma noktasında önemli güçlükler ortaya çıktığını belirtmiştir. Ona göre, daha önce ümmet bilinciyle hareket eden Türk kavimlerinin millet olma sürecine girmeleri kaçınılmazdır. İletişim ve ulaşım alanında meydana gelen gelişmeler Türk kavimlerini birbirine yakınlaştıracak ve eğitim sayesinde aralarındaki farklılıklar zamanla ortadan kalkarak milletleşme süreci hızlanacaktır. Türk kavimlerinin kendi aralarında konuştuğu şivelerin yerine, tüm Türk kavimlerinin konuşup anlayacağı ortak bir edebî dil geliştirmenin gerektiğine inanan Gaspıralı, bir millet olmak için soy, dil ve din birliğinin önemine dikkat çekmiştir. Türk kavimlerinin birbirlerine bağlı ve yakın olmalarında İslamiyet'in önemli bir rol oynadığını belirten Gaspıralı, Türk kavimlerine tek bir soyun dalları olduklarını benimsetmenin ve Türk kavimlerini modern bir toplum yani millet haline getirmenin gerekli olduğuna inanmıştır. Ona göre, Müslüman ve Türk toplumlarının en büyük sorunu cehalettir. Bundan kurtulmanın en önemli yolu eğitimidir. İslam'a akılcı bir gözle bakılması ve milletleşme sürecine girmiş Türk toplumundaki dil, soy ve din anlayışındaki yanlışlıkları ve eksiklikleri belirlemek ve onları ortadan kaldırmak gerektiğini vurgulamıştır (Akpınar, 2017, s. 15-20). İsmail Gaspıralı, Türk kavimleriyle ilgili bu fikirlerini dil birliği, fikir birliği, iş birliği şeklinde formüle ederek anlatmıştır. Çarlık Rusya'sında yaşayan Müslümanların büyük çoğunluğu Türk olduğundan, buradaki fikir birliği daha çok Müslümanların bir araya getirilmesi amacıyla söylenmiştir. Böylece, Rusya Müslümanları arasında giderek milliyetçi fikirler doğmaya başlamıştır. Gaspıralı, dil birliği sayesinde Türkler arasındaki feodal yapıların yıkılacağını, ortak edebî bir dil oluşturmanın Türkler arasındaki birliği daha da kuvvetlendireceğini düşünmüştür. Bu ortak dilin, Arapça ve Farsçadan arındırılmış Osmanlı Türkçesi olduğunu savunmuş ve çıkardığı Tercüman gazetesinde sade bir Osmanlı Türkçesi kullanmaya özen göstermiştir (Zenkovsyk, 1971, s. 49-50). Bu fikirler Osmanlı'daki milliyetçi entelijansiya arasında da kısa sürede etkisini göstermiştir. Özellikle, imparatorluğun parçalanmasını önlemek amacıyla üretilen Osmanlıcılık, İslamcılık gibi fikir akımlarının temelinde millet kavramı yer almıştır. Ancak, milletin kimleri kapsayacağı

sorunsalı bu fikir akımları arasında ciddi ayrılıklara neden olmuştur (Çelik, 2013, s. 643). Bununla birlikte Osmanlı'daki Türk milliyetçiliği kültürel ve siyasi bir boyut kazanarak gücünü giderek arttırmıştır (Swietochowski, 2004, s. 70).

A Evresi'nde yaşanan bir diğer önemli gelişme; modern edebiyatın inşa edilmesidir. Azerbaycan'da modern edebi hareketin ileri gelen isimleri arasında; Mirza Fethali Ahundzade, Seyyid Azim Şirvani, Necip Bey Vezirli, Celil Mehmetkuluzade ve Neriman Nerimanov gibi isimler vardır. Azerbaycan edebiyat tarihinde realist nesir, tiyatro yazarlığı, hiciv, komedi ve hikâye ve diğer edebi tarzlar bu dönemde icra edilmiştir. Bu dönemin edebiyatçıları, halkla kaynaşmak ve onları siyasi, sosyal ve ekonomik konularda bilinçlendirmek amacıyla kullandıkları edebi dilin sade olmasına dikkat etmişlerdir. Bu durum kısa sürede etkisini göstermiştir. Böylece, 19. yüzyılın ilk yarısında yazılan eserlerin önemli bir kısmı Farsça yazılmışken, 20. yüzyılın başlarında milliyetçi düşüncenin gelişmesiyle birlikte Azerbaycan Türkçesi'ne daha fazla önem verilmiştir (Baykara, 1975, s. 69-70). Azerbaycan'da geleneksel toplum anlayışının dışında ortaya çıkan “millet” kavramını ilk defa Ahundzade kullanmıştır. Ahundzade, “Türk milleti” tabirini kullanarak, Azerbaycan Türklerine geleneksel ilişki dışında yeni, daha kapsayıcı bir ilişki kurmalarını önermiş, toplumun yeni bir amaç doğrultusunda kendi içinde dayanışma ve kaynaşma sağlamasını istemiş ve böylece bir millet inşa etmenin kültürel sürecini başlatmıştır (Veliyev, 2004, s. 84). Çarlık Azerbaycan'ında yaşanan dil tartışmalarına Resulzade de katılmış, sade ve halk tarafından kolaylıkla anlaşılabilir bir kullanımın gerektiğini, mahalli şivelere dayalı bir dilin ve “Türklükle” alakası olmayan Osmanlıcanın kabul edilmeyeceğini savunmuştur. Böylece, milliyetçi bir edebiyatın doğmasının zemini de giderek oluşmaya başlanmıştır (Mehmetzade, 1991, s. 45).

A Evresi'nde milli basın faaliyetleri, kolektif edebi bir dil oluşturmak ve modern anlamdaki milletleri tasarlamak için önemli bir araç haline gelmiştir. Milli bilincin ortaya çıkarılması ve bunun ifade edilmesi çeşitli enstrümanlar yoluyla gerçekleşmiştir. Toplumu bu doğrultuda bilinçlendirme, kültürel ve toplumsal konuların halka anlatılması ve mevcut sorunları giderme sürecinde basın önemli roller üstlenmiştir. Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkmasında ve gelişmesinde, etnik bir grubun modern anlamda bir millette dönüşmesinde, milli basın faaliyetlerinin oldukça önemli bir işlevi vardır. Milli basının, Azerbaycan Milli Hareketi'nin B ve C evrelerinde de önemli rolleri olduğunu görmekteyiz (Karakurt, 2018, s. 53).

1875 yılında Hasan Bey Zerdabi tarafından çıkarılmış olan İkinci Gazetesi Azerbaycan'da milli basın için önemli bir dönüm noktasıdır. Bu gazete dönemin toplumsal, siyasi, ekonomik ve edebi meselelerine değinmiş ve sade bir dil kullanmaya özen göstermiştir. Bu gazetenin çıkarılmasıyla; Azerbaycan'da toplumsal konular konuşulmaya başlanmış ve aydınlar bir çatı altında toplanmıştır. Azerbaycan'da modern okulların yaygınlaşması, toplumsal yardım cemiyetlerinin kurulması, edebi bir dilin oluşturulması, halkın dini hürâfelerden kurtarılarak bilgilendirilmesi İkinci gazetesinin amaçları arasında yer almıştır. Ayrıca, gazete özgürlük, demokrasi ve kadın haklarına karşı duyarlı bir yayın politikası izlemiştir (Akpınar, 1994, s. 89-90). Çarlık yönetiminin sansürlerinin giderek artması, İkinci

gazetesinin siyasi meseleler üzerinde yeterince duramamasına sebep olmuştur. Tüm bunlara rağmen İkinci gazetesi son sayılarında siyasi ve toplumsal konulara daha fazla yer vermiş, özellikle son makalelerde Türk milliyetçiliği üzerinde daha fazla durmaya başlamıştır. Ortak edebi bir Türk dilinin oluşturulması fikri de İkinci gazetesinde üstü kapalı bir şekilde ima edilen konular arasında yer almıştır (Akçura, 1978, s. 88).

İkinci gazetesinin kapatılmasından sonra Said ve Celal Ünsizade kardeşler Tiflis'te Ziya (1879-1880) adlı bir gazete çıkarmaya başlamış, bu gazeteyi aynı kardeşlerden Said Ünsizade'nin çıkarmış olduğu Ziya-yı Kafkasiyye (1880-1884), Celal Ünsizade'nin Tiflis'te çıkarmış olduğu Keşkül (1883-1891) adlı dergiler takip etmiş, daha sonra bu dergiler gazeteğe dönüştürülmüştür. Keşkül medreselerin düzenlenmesi, Usul-u Cedit okullarının açılması, modern kütüphane ve tiyatroların kurulması gibi konulara ağırlık vermiştir. Keşkül'ün Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliği açısından en önemli yanı ise, Azerbaycan'da ilk defa "millet" kavramını kullanmış olmasıdır. Bu kavram hem siyasi hem de kültürel manada ele alınmış, dinin ve milletin farklı şeyler olduğu vurgulanmıştır (Akpınar, 1994, s. 90-91). 1883 yılında Kırım'ın Bahçesaray ilçesinde İsmail Gaspıralı tarafından çıkarılan Tercüman gazetesi, Rusya'daki Türkler arasında milli uyanışın oluşmasında önemli bir rol üstlenmiştir (Çağla, 2002, s. 51). Tercüman gazetesinin amaçları arasında; Avrupa tarzı modern eğitim modelini yaygınlaştırmak ve ortak bir Türkçe tesis etmek vardır. Tercüman gazetesi hem Rusya'daki Türkler hem de Osmanlı'daki Türkler arasında ilgiyle takip edilmiş, Gaspıralı'nın fikirleri Osmanlı'da da etkisini göstermiştir (Devlet, 1988, s. 47). Sonrasında çıkan gazeteler siyasi konulara ağırlık vererek milliyetçi ajitasyonun yaşandığı B Evresi'ne geçişin zeminini hazırlamıştır.

3.2. B Evresi

B Evresi'nde, 1900'den 1905'e kadar, millet yaratma sürecine kitlesel destek sağlamak isteyen milliyetçi aktivistlerin ortaya çıktığı görülmüştür. Milliyetçi ajitasyonun yapıldığı bu dönemde, özellikle Mehmet Emin Resulzade, Ali Bey Hüseyinzade, Ahmet Ağaoğlu, Ali Merdan Topçubaşı ve Neriman Nerimanov gibi milliyetçi aktivistler politik alanda ön plana çıkmıştır. 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan Türklerine milli bir kimlik kazandırmak isteyen entelijansiya, milliyetçi ajitasyon yaparak kitlesel bir destek kazanmayı hedeflemiştir (Karakurt, 2018, s. 37).

B Evresi'nde, Çarlık yönetiminin sömürge ve asimilasyon politikaları milliyetçi ajitasyonun güçlenmesine yol açmıştır. Azerbaycan Türkleri inanç ve etnisitelerinden dolayı imparatorluk içerisinde bir tehlike olarak değerlendirilmiş, Çarlık yönetimi bu grubun dini ve etnik farklılıklarını ortadan kaldırarak sindirmeyi amaçlamıştır. Uyguladığı politikanın başarısız olduğunu fark etmeye başlayan Çarlık idaresi, Rusça bilen ve yönetime sadık memur yetiştirme politikasına yönelmiştir. Böylece, Transkafkasya bölgesinde bulunan halkın, bu politika sayesinde Çarlık rejimine daha kolay "entegre" olacağı düşünülmüştür. Çarlık Rusya'sının Azerbaycan'da açmış olduğu modern tarzdaki okullara giden halk, sonrasında Çarlık Rusya'sının önemli üniversitelerinde eğitim görmüş ve böylece,

Batı Avrupa'da ortaya çıkan özgürlükçü ve milliyetçi fikirleri tanıma 'şansı' yakalamıştır (Karakurt, 2018, s. 63).

Azerbaycan'da yeni ölçü ve ağırlık birimlerinin kullanılmaya başlanması, ortak para birimine geçiş; ekonomik ve toplumsal bütünlük sağlanması oldukça önemli gelişmeler arasındadır (Swietochowski, 2004, s. 18). Ayrıca, ticaretin gelişmesi, Çarlık rejiminin Azerbaycan bölgesindeki varlığını ve etkinliği giderek arttırmasına neden olmuştur. 1859 yılında ekonomisini kalkındırmak ve geliştirmek amacıyla Bakü'de petrol üretimine başlayan Çarlık Rusya'sı, Bakü'deki petrol bölgelerini dış sermayeye uzun vadeli kiraya vermeye başlamıştır. Bu durumun sonucunda, Bakü dünya petrol üretiminde önemli bir yer haline gelmiştir. Bakü'de kapitalist ekonominin büyümesinin sonucunda nüfus artmış, sosyo-kültürel bir gelişme yaşanmıştır (Swietochowski, 2004, s. 20-21). Sanayinin gelişmesi ve kapitalist sermayenin Azerbaycan'a girmesi Azerbaycan toplumunu ekonomik ve toplumsal yönden kalkındırması olsa da, bölgedeki kaynakların sömürülmesi de giderek hız kazanmıştır (Karakurt, 2018, s. 63).

Çarlık sınırları içerisinde yaşayan halkın yarısından fazlası başka bir anadili konuşuyordu. 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Çarlık yönetimi Ruslaştırma amacıyla okullarda sadece Rusça eğitim verilmesi politikasını tercih etmiştir (Anderson, 2017, s. 103-104). Anderson'a göre uygulanan bu asimilasyon politikalarının hem ideolojik hem de pratik bir yanı mevcuttur. Bunun nedeni sömürge bölgelerinde devletin bir memurlar ordusuna ihtiyacı olmasıdır. Bu memurların aynı zamanda kullanışlı olmaları da gerekiyordu, yani merkezdeki halk ve sömürge bölgesindeki halk arasında iletişim sağlaması için iki dilli olmaları icap etmiştir (Anderson, 2017, s. 131). Resulzade, Ruslaştırma politikasının Çarlık yönetimi tarafından iki şekilde uygulandığını belirtmiştir; ilkinde, Molla ve ulema sınıfını kendi kontrolünde tutmak için Şii ve Sünnileri ayırıştıran bir dini idare kurulmuş, ikincisinde ise, Ruslaştırma politikası doğrultusunda Azerbaycan'da Rus okulları açılmıştır (Resulzade, 1990, s. 13). Buna rağmen Rus okullarında okumuş Azerbaycan Türklerinin önemli bir kısmı rejimle işbirliği yapmak yerine, Çarlık yönetiminin asimilasyon ve sömürge politikalarını eleştirmiş ve karşı çıkmışlardır (Karakurt, 2018, s. 64).

Hroch'un B olarak adlandırdığı ikinci evrede, Azerbaycan Türkleri ve Ermeniler arasında yaşanan etnik çatışmalar milliyetçi ajitasyonu güçlendirmiştir. Transkafkasya bölgesinde yaşayan Ermenilerin Rusya ile iyi ilişkiler geliştirmeleri ve bölgede ekonomik ve siyasi açıdan Azerbaycan Türklerinden daha iyi bir konumda olmaları iki toplum arasında gerilimi arttıran nedenlerdendir. Swietochowski'ye göre bu durum iki etnik grup arasında din ve yabancı düşmanlığı önyargısına dayanan bir "düşmanlık" zemini oluşturmuştur. Dolayısıyla tüm bu nedenlerin sonucunda 1905 yılında bu iki etnik unsur arasında "Tatar-Ermeni Savaşı" olarak bilinen şiddetli çatışmalar meydana gelmiştir (Swietochowski, 2004, s. 38-39). Bu çatışmaların yaşanmasının bir diğer nedeni ise; 1905 Rus Devrimi'nin sonucunda Çarlık yönetiminin geçici olarak devlet kontrolünü gevşetme politikası uygulamış olmasıdır (Cornell, 2011, s. 12). Çarlık rejimi izlediği bu politikayla, Rus olmayan milletler arasındaki

anlaşmazlıkları körükleyerek, sömürgeci politikalarını ve hegemonyasını bu milletler üzerinde sürdürmek istemiştir (Somer, 1970, s. 24).

Ermeniler ve Azerbaycan Türkleri arasındaki ilk çatışma Bakü’de meydana gelmiştir. Swietochowski’ye göre, Ermeni Taşnakların bir Müslüman’ı öldürülmesiyle var olan gerilim ve çatışma zemini tamamen kontrolden çıkmıştır. 6 Şubat 1905 tarihine gelindiğinde, bu çatışmalar Bakü’yle sınırlı kalmayarak Erivan ve Tiflis’e de sıçramıştır. Çarlık yönetiminin müdahale etmediği çatışmalar 1906 yılına kadar sürmüştür. Bu çatışmalarda 3.100 ila 10.000 arasında insanın öldüğü tahmin edilmektedir (Swietochowski, 2004, s. 41).

Yaşanan çatışmalar esnasında Ermeni gruplar disiplinli ve organize bir şekilde hareket etmiştir (Cornell, 2011, s. 12). Meydana gelen çatışmalardan sonra Azerbaycan Türkleri arasında da dayanışma ve birliktelik artmış, milliyetçi fikirler ve hareketler Azerbaycan Türk toplumu arasında giderek daha popüler bir hale gelmiştir. Bunun sonucunda Azerbaycan Türkleri kendini savunma amacıyla Gence’de Difai adında gizli bir örgüt kurmuştur. Cengiz Çağla’ya göre Ermenilerle sürekli şiddet ve savaş hali Azerbaycan’daki Türk milli kimliğinin şekillenmesinde uyarıcı bir etki doğurmuştur (Çağla, 2002, s. 102).

3.3. C Evresi

Azerbaycan Türkleri arasında milli bilincin oluşması ve böylece milli hareketin kitlesel bir destek sağlaması, Azerbaycan Milli Hareketi’nin 1905’te C Evresi’ne girmesiyle sonuçlanmıştır. Bu sürecin sonucunda; Azerbaycan’daki Türk milliyetçiliğinin inşa süreci tamamlanmış ve kitlesel bir hareket elde edilmiştir. B Evresi’nden C Evresi’ne oldukça hızlı bir şekilde geçilmesinin sebebi; söz konusu dönemde meydana gelen siyasi hareketliliklerdir. Nitekim Ermenilerle yaşanan etnik çatışmalar ve devamında 1905 Rus Devrimi’nin meydana gelmesi, Azerbaycan Türklerinin büyük çoğunluğunu milli kimlik etrafında bir araya getirmiş ve bir toplumsal kitle hareketi oluşturmuştur. Azerbaycan Milli Hareketi bu evreden sonra özellikle Müsavat Partisi’nin kurulmasıyla parti programına göre liberal, demokrat ve muhafazakâr gibi fraksiyonlara ayrılmıştır (Karakurt, 2018, s. 37).

Azerbaycan’daki Türk milliyetçiliğinin siyasal bir boyuta evrilmesinin sonucunda, milliyetçilik gündelik hayatta somut bir nitelik elde etmiş ve bu durum kitlesel bir milli hareketin doğmasına zemin hazırlamıştır. Hroch’un milli hareketin ve milliyetçi ideolojinin başarılı olması için gerekli gördüğü C Evresi’ne geçiş aşaması, Azerbaycan’daki Türk milliyetçiliğinin siyasal bir harekete dönüştüğü ve kitlesel destek elde ettiği bir süreçte meydana gelmiştir. Azerbaycan’daki Türk milliyetçiliğinin inşa sürecini tamamlayarak kitlesel bir destek sağlaması, entelijansiyanın kurmuş olduğu siyasi teşkilatlarla, bir kısım iç ve dış gelişmenin sonucuna dayanır (Karakurt, 2018, s. 80-81).

Çarlık rejiminin hegemonyası altında yaşayan Azerbaycan Türkleri, ulusal kimliklerini ön plana çıkararak Çarlık Rusya’sının asimilasyon politikalarına karşı bir duruş sergilemişlerdir. Ontolojik kabullerden hareketle dönemin kimlik krizini aşmaya çalışan milliyetçi

entelijansiya, homojen bir ulus kimliği yaratmak amacıyla C Evresi'nde kültürel kimliği de içine alarak Azerbaycan Türklüğüne siyasal bir kimlik kazandırmak istemiştir. Azerbaycan Türklüğüne ulusal bir kimlik kazandırmak isteyen milliyetçi entelijansiyanın nihai hedefi, bu kimlik üzerinden inşa edilmiş bir ulus-devlet yaratmaktır. Azerbaycan Milli Hareketi'nin siyasallaşması sonucu ortaya çıkan kimlik tartışmalarının ana eksenini ise, Rus ve Ermeni kimliği karşısında homojen bir ulusal kimlik yaratma çabası oluşturmaktadır. C Evresi'ne geçildiğinde milliyetçi entelijansiyanın birbirinden farklı milliyetçilik tasavvurlarının olduğunu görmekteyiz. Nitekim Hüseyinzade Alibey ve Mehmet Emin Resulzade daha etnik bir milliyetçiliği savunurken, Ahmet Ağaoğlu ise liberal milliyetçiliği savunmuştur (Karakurt, 2018, s. 84).

19. yüzyılın sonlarına doğru giderek artan kültürel hareketlilik faaliyetleri, süreç içerisinde şekil ve biçim kazanarak, siyasal milliyetçi bir harekete dönüşmüştür. Ali Bey Hüseyinzade tarafından “Türkleşmek-İslamlaşmak-Batılılaşmak” şeklinde formüle edilen görüşler, kültürel milliyetçilikten siyasal milliyetçiliğe geçişin eylem sloganı olmuştur. Bu fikirler Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğini karakterize eden amaç ve prensiplerin ana gövdesi haline almış ve Azerbaycan bayrağının rengini ve esasının da belirlenmesine yol açmıştır (Veliyev, 2004, s. 60). Başlangıçta daha çok etnik ve kültürel milliyetçilik düzeyinde faaliyet gösteren Azerbaycan milli entelijansiyası, C Evresi'yle birlikte siyasal milliyetçiliğe geçmiştir. Özellikle bu dönemden sonra Azerbaycan siyasetinde, etkili olmuş ve önemli bir yer edinmiş siyasi teşkilatlar kurulduğunu görmekteyiz. Ayrıca, Rusya Müslümanları arasında çeşitli kurultaylar da bu süreçte yapılmıştır. Böylece, Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğinin siyasi bir nitelik kazanmasının ilk somut adımlarının atıldığı bir döneme geçilmiştir (Karakurt, 2018, s. 81).

Azerbaycan Milli Hareketi'nin C Evresi'ne geçmesinde 1905 Rus Devrimi'nin etkisi oldukça büyüktür. 1905 Rus Devrimi toplumsal ve siyasi alanda Azerbaycan'ın çeşitli gelişmeler yaşanmasına zemin hazırlamıştır. Azerbaycan Türklerinin siyasete daha aktif bir şekilde girmesi ve siyasi taleplerini dile getirmesi açısından 1905 Rus Devrimi oldukça önemli bir hadisedir. Bu hadise, Azerbaycan siyasi tarihi açısından bir dönüm noktası olmuş, kısa süreliğine de olsa özgür bir ortam havası esmiş, bu havanın etkisiyle milliyetçi ideoloji ve hareketler ortaya çıkmıştır (Karakurt, 2018, s. 64-65). Bunlar arasında Difai ve Müsavat gibi önemli teşkilatlar vardır. Azerbaycan Milli Hareketi'nin C Evresi'nde önemli rolleri olan bu kuruluşlar ulus-devlete giden yolda önemli faaliyetler yürütmüştür.

1905 yılında, Ermenilerle yaşanan etnik çatışmalarda kendini savunmak ve Ermenilere karşı mücadele amacıyla hareket eden Azerbaycan Türkleri, Gence'de Ahmet Ağaoğlu'nun önderliğinde savunma anlamına gelen Difai adında gizli bir örgüt kurmuştur. Diafi, farklı toplumsal kesimlerden gelen eylemcileri ve aydınları bir araya getirme olanağı sağlamıştır. Difai'nin kurucuları arasında Şafi Rüstembekov, Ali ve Asker kardeşler, Karabey Karabeyov, İsmail Ziyadhanov, Nesip Bey Yusufbeyli ve Mehmet Hasan Hacinski gibi isimler vardır (Swietochowski, 2004, s. 44). Karabağ ve Şuşa'daki Difai komitesinde: Necefkulu Ağa,

Mir Cebbar Ağa, Seyit Miriş, Kürt İbrahim, Zerger Memiş ve daha birçok kişi yer almıştır (Baykara, 1975, s. 134). Difai kurulmasından kısa bir süre sonra hızlı bir şekilde Ağdam, Bedre, Yevlah, Terter ve Karabağ'da şubeler açmıştır. Transkafkasya'nın yanı sıra, Kars ve Kafkasya'nın Vladikavkas şehirlerinde de birer şube açmıştır. Böylece, Difai farklı bölgelerdeki Türkleri ortak bir amaç etrafında birleştiren bir örgüt haline gelmiştir (Attar, 2008, s. 185).

Ahmet Ağaoğlu, Ermenilerle yaşanan çatışmalardan Çarlık rejimini suçlamıştır. Bundan dolayı Difai faaliyetlerini Çarlık rejimine karşı yürütmeye başlamış ve Transkafkasya bölgesindeki halkları da Çarlık rejimine karşı direnişe davet etmiştir (Swietochowski, 2004, s. 45). Difai 1909 yılına kadar faaliyetlerini sürdürmüştür. Çarlık rejiminin baskılarının artmasından dolayı örgütün kurucusu Ahmet Ağaoğlu Türkiye'ye kaçmış, Difai örgütü bir süre lideri olmadan faaliyetlerini yürütse de kısa bir zaman sonra dağılmıştır. Difai'nin kadroları, daha sonra kurulacak olan Müsavat Partisi çatısı altında faaliyetlerine devam etmiştir (Mehmetzade, 1991, s. 36).

1911 yılına gelindiğinde, önceleri Himmet Partisi adı altında siyasi faaliyet yürüten Mehmet Emin Resulzade, Abbaskulu Kasımzade ve Veli Mikailoğlu gibi isimler öncülüğünde, gizli bir teşkilat kurulmuştur. Partinin sekiz maddelik ilk programı İslamcı bir çizgiye yakın bir şekilde hazırlanmıştır (Baykara, 1975, s. 202-203). Müsavat, dönemin siyasi konjonktürü sonucunda "İslam milliyetçiliği" ekseninde ortaya çıksa da, daha sonra Türk milliyetçiliğine yönelmiştir (Mehmetzade, 1991, s. 36). Müsavat Partisi kısa zamanda beklenmedik bir şekilde destek görmüş ve yayılmıştır. Hüseyin Baykara'ya göre bu yayılmanın nedenleri; dönemin Azerbaycan toplumunda olgunlaşmış siyasi bir platformun ortaya çıkmasını gerektirecek ekonomik ve sosyal ortamın varlığına duyulan ihtiyaçtır. Böyle siyasi bir atmosferde Müsavat Partisi'nin kurulması, bu olgunlaşmaya bir cevap vermiş ve entelijansiyanın kendi etrafında toplanmasına olanak sağlamıştır (Baykara, 1975, s. 204). Ayrıca Ermeni rekabetinden huzursuz olan esnaf, sosyal statüsünün toplumda daha iyi olmasını isteyen han, bey ve ağalar da Müsavat Partisi'nin saflarına geçmiştir (Zenkovsyk, 1971, s. 156).

1911-1917 yılları arasında gizli faaliyetler yürüten Müsavat Partisi, Rusya'da meydana gelen 1917 Ekim Devrimi'nden sonra açık faaliyetlere başlama yolunu seçmiştir. Müsavat'ın bu tarihten önceki faaliyetleri daha çok kültürel ve milliyetçi bir potansiyel yaratma motivasyonuna sahiptir (Yagublu, 2011, s. 23). Bu tarihten sonra ise, oluşturulan milliyetçi potansiyel aktif bir şekilde politik sahaya yansımış ve bu doğrultuda faaliyetlerde bulunmuştur. 1917 Ekim Devrimi'nden sonra Rusya'nın içinde bulunduğu politik karmaşadan ve Azerbaycan'daki otorite boşluğundan faydalanan Müsavat Partisi öncülüğündeki Azerbaycan Milli Hareketi, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ni (ADC) kurduğunu ilan etmiştir. Böylece devletin kurucu partisi rolünü de elde etmiştir (Karakurt, 2018, s. 104-106). Müsavat Partisi bu dönemde ADC ile bütünleşmiştir. ADC'nin kurulmasından sonra Müsavat Partisi etkinliğini halk arasında arttırmış ve kısa bir zamanda önemli faaliyetler yürütmüştür. 1919 yılının ilk aylarında gerçekleştirilen partinin ikinci kurultayına göre Mü-

savat: özgürlükçü, milliyetçi, bağımsızlıkçı, halkçı ve cumhuriyetçi olarak tanımlanmıştır (Mehmetzade, 1991, s. 54). Azerbaycan'ın Sovyet egemenliğine girmesiyle birlikte Müsavat Partisi tekrar yer altı faaliyetlerine başlamış, Azerbaycan Milli Hareketini uluslararası toplumda tartışma konusu yapmış ve diplomatik faaliyetlerle Sovyet karşıtı bir siyaset yürütmüştür. (Karakurt, 2018, s. 106).

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Hroch'un özellikle etnisiteden millete evrimle aşamasındaki milletleri ve onların milli hareketlerini üç aşamalı evrede ele aldığı model, Azerbaycan Milli Hareketi'ni anlamak ve açıklamak açısından oldukça işlevseldir. Dolayısıyla Çarlık Rusya egemenliğindeki Azerbaycan Türkleri arasında ortaya çıkan milliyetçiliği ve milletleşme sürecini, kültürel milliyetçilikten siyasal milliyetçiliğe geçiş aşamasını, entelijansiyanın Azerbaycan Milli Hareketi'ndeki rolünü anlamak açısından Hroch'un yaklaşımı tercih edilmiştir. Hroch'un A Evresi olarak isimlendirdiği ve 19. yüzyılın ortalarına doğru yaşanan kültürel çalışmaların yoğunluk kazandığı evrede, Azerbaycan Türklerinin toplumsal ve kültürel farklılıklarının ortaya çıkarılmaya ve Azerbaycan Türkçesinden sade edebi bir dil oluşturulmaya çalışıldığını görmekteyiz. 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde, B Evresi'ne geçilmiştir. B Evresi'ndeki milliyetçi aktivistler, Ermenilerle yaşanan etnik çatışmalardan dolayı milliyetçi ajitasyonu sıklıkla kullanmıştır. 1905 Rus Devrimi'nin yaşanması Çarlık rejimini anayasal bir düzenleme yapmaya zorlamıştır. Bu durum, Azerbaycan Milli Hareketi açısından C Evresi'ne geçişin bir işareti olmuştur. Toplumsal bir destek bulan milliyetçi entelijansiya, siyasi teşkilatlar kurarak toplumun farklı kesimlerinden destek sağlamıştır. 1917 Ekim Devrimi'nden sonra Azerbaycan Milli Hareketi var olan otorite boşluğundan faydalanarak Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ni kurmuş ve böylece egemen milli devletini ilan ederek C Evresi'ni de tamamlamıştır.

Hroch'un belirlediği milli hareketlerin dört tipini Azerbaycan Milli Hareketi bağlamında ele aldığımızda ikinci tip milli hareketlenmenin Azerbaycan için geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Eski mutlakiyetçi Çarlık rejimi altında başlayan Azerbaycan Milli Hareketi, B Evresi'nden C Evresi'ne geçmek için 1905 Rus Devrimi ile meydana gelen anayasal değişiklikleri beklemiştir.

KAYNAKÇA

- Akçura, Y. (1978). *Türkçülük: Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, İstanbul : Türk Kültür Yayıncılığı .
- Akpınar, Y. (1994). *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- ____ (2017). *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: IV*, İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- Anderson, B. (2017). *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, (İ. Savaşır, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Armstrong, J. (1995). Towards a Theory of Nationalism. S. Periwal (Dü.) içinde, *Notions of nationalism*, Budapest: Central European University Press.
- Attar, A. (2008). Milli Kimliğin Siyasallaşan Yüzü: Difâi, *Belleten* (263), 175-191.
- Baykara, H. (1975). *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, İstanbul: Azerbaycan Halk Yayınları.
- Cornell, S. E. (2011). *Azerbaijan Since Independence*, New York: M.E. Sharpe.
- Çağla, C. (2002). *Azerbaycan'da Milliyetçilik ve Politika*, Ankara: Bağlam Yayıncılık.
- Çelik, A. (2013). Kemalizm. Ö. Çaha, & B. Şahin (Dü.) içinde, *Dünya'da ve Türkiye'de Siyasal İdeolojiler* (s. 623-672), Ankara: Orion Kitabevi.
- Devlet, N. (1988). *İsmail Bey Gaspıralı*, Ankara : Başbakanlık Basımevi .
- Gellner, E. (1998). *Milliyetçiliğe Bakmak*, (S. Coşar, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hall, J. A. (1993). Nationalisms: Classified and Explained, *Daedalus* , 1-28.
- Hobsbawm, E. J. (2014). *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik "Program, Mit, Gerçeklik"*, (O. Akınhay, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Hroch, M. (2011). *Avrupa'da Milli Uyanış: Toplumsal Koşulların ve Toplulukların Karşılaştırmalı Analizi*, (A. Özdemir, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hroch, M. (1999). From National Movement to the Fully-Formed Nation: The Nation-building Process in Europe, G. Balakrishnan (Dü.) içinde, *Mapping the Nation* (s. 78-97). London : Verso-New Left Books.
- ____ (1995). National Self-Determination from a Historical Perspective, S. Periwal (Dü.) içinde, *Nations of nationalism* (s. 65-82). Budapest: Central European University Press.
- Karakurt, M. (2018). *Çarlık Dönemi Azerbaycan'da Türk Milliyetçiliği*, Ardahan: Ardahan Üniversitesi.
- Mehmetzade, M. B. (1991). *Milli Azerbaycan Hareketi*, (A. Karaca, Dü.) Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları.
- Özkırımlı, U. (2016). *Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış*, Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Resulzade, M. E. (1990). *Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti*, (İ. M. Yıldırım, S. Çağın, & Y. Akpınar, Dü.) İstanbul : İrfan Yayıncılık .
- Somer, K. (1970). *100 Soruda Ekim İhtilali*, İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Swietochowski, T. (2004). *Russian Azerbaijan 1905-1920: The Shaping of National Identity in a Muslim Community*, Cambridge: Cambridge University Press.

- Veliyev, A. (2004). Azerbaycan'da Yenileşme ve Milliyetçilik Hareketi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Yagublu, N. (2011). Azerbaycan Gerçeğinde Musavat Partisi, *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi* (379), 22-24.
- Zenkovsyk, S. A. (1971). *Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, (İ. Kantemir, Çev.) İstanbul: İpek Matbaası.